

keleti jelentés

M. 6000/73

H5_n/722/73

Eörsi István: Széchenyi és az árnyak

Ha érveket kellene keresgélnem annak a tételnek bizonyítására, hogy a magyar regényírás, remekei ellenére sem világirodalmi rangu, legfőbb argumentumként arra hivatkoznék, hogy egyetlen olyan magyar regényhőst sem ismerek, aki felérne történelmünk valóságos hőseihez.

Alig szorul igazolásra, hogy Széchenyi Istvánhoz képest szellemi-emberi-politikai jelentőségben eltörpül Jókai Szentirmayja. Az igazi Széchenyit - pontosabban az igazihoz leginkább hasonlót - egyetlen irodalmi műből ismerhetjük meg: Széchenyi Naplói-ból; talán ez az adósság készítette az utóbbi években Lengyel Józsefet, Szabó Györgyöt s most Eörsi Istvánt, hogy Széchenyi alakjának irodalmi megformálásával kísérletezzék?

Lengyel József Bécsi portyák c. könyvében két esszé foglalkozik a Széchenyi-problémával, dr. Károlyi Árpád "Gr. Széchenyi István döb-lingi irodalmi hagyatéka" c. részben már meghaladott műve alapján. Lengyelt az öngyilkosság kérdése foglalkoztatja. Arra a következtetés-re jut, hogy Széchenyi állta a sarat, nem hagyott fel politikai levelezésével mindaddig, míg csak per fenyegette, hiszen a per módot adott volna neki ország-világ előtt kiállni eszméiért. Ám mikor a dörzsölt Lobkowitz herceg kisütötte, "Ha a körülmények úgy kívánják, Széchenyit akarata ellenére is át lehet helyezni egy császári és királyi örültek-házába", nem maradt más lehetősége, mint az öngyilkosság vagy a leg-kegyetlenebb élve-eltemettetés között választani. /Szabó György TV-beli firkálmánya ennek a koncepciónak ellopott és ügyeskedő átvétele./

Egyedül Eörsi választotta valóban szépirodalmi módját a feldolgozásnak, s talán ezért sikerült neki a problémát, a politikai és az emberi dilemmát a legteljesebben ábrázolnia.

A Széchenyi iránti érdeklődésnek lehet persze reálisabb oka is, mint az irodalmi adósság törlesztése. Napjainkban a forradalom a hét-

köznapi építés forradalmává lett, s a hagyományos Széchenyi-kép megen-
gedi annak feltételezését, hogy az országépítő gyakorlati munka jelké-
pének lássuk a Dunát szabályozó, hidat építő Széchenyit. Eörsi Széche-
nyi-je ezzel ellentétben a tragikus zsákutcába futó harmadikutasság
- tisztában vagyok a szóhasználat naivitásával, jobbat azonban nem ta-
lállok - szimbóluma, s felesleges mondani, ez a hétköznapi munka gyakor-
latában éppugy nem példa, mint a barrikádon.

A Széchenyi problémának az öngyilkosság gyakorlati és lélektani
megmagyarázása mellett másik kulcskérdése: örült volt-e Széchenyi, vagy
csak játszotta az örültet? A naplók kétségtelenné teszik, hogy nem volt
normális. Képzelt bűnökből fakadó állandóan fokozódó s egyre kinzóbb
büntudata, "gyilkosságai" körül toporgó rögeszméi, üldözési mániája, be-
tegesen felfokozott érzelmi és érzéki csapongásai, hite, hogy életét
magasabb démoni erők kormányozzák, örültsége mellett szólnak, míg poli-
tikai tevékenysége, írásainak bölcs valóságérzéke józan taktikusra, mér-
legelő elmére vall. A kérdés tehát nem könnyen dönthető el, bár ha jól
tudom, ilyen típusu elmebajokat ismer az orvostudomány. /Most véletlen-
szerűnek látszó példaként idézem Naplójának néhány mondatát: "Nem keve-
sebből van szó, mint arról, hogy a rossz principium, az Ármány, már
kora ifjúságomban erőt vett rajtam, s engem választott eszközüül, hogy
a magyar vért elveszítse... Áll Buda, él magyar még - nem lehet többet
mondani, és minden látnok, aki a legutóbbi időben született, mint pél-
dával Petőfi - aki az én fiam, akinek anyját én, mint annyi embert dögöl-
ni hagytam - rólam rajzolt portrét a Felhőkben." /Eörsi, az örült is,
nem is-állapotot, irodalmi szempontból kitűnően ábrázolja, teljes össz-
hangban "a harmadikutasság" jelképével.

Mikor felmegy a függöny, Széchenyi-je, "különc nagyur és bolond ke-
veréke", papírsüveggel a fején sétál ide-oda, ki-be a közönség előtt.
A bolodot látjuk tehát, hogy első szavaiban a normálist ismerjük meg.

Beszélgetőtársa báró Babarczy, a császári kormány küldöttje.

Nem mellékes az időpont sem, azután vagyunk, hogy a "hatóság rohamcsónakjai partraszálltak" a döblingi "szigeten", tehát a sorsdöntő házkutatás után. /Első kétségem: jogosan tételezi-e fel Eörsi, hogy a néző, ill. olvasó annyira jártas a Széchenyi-tragédia történetében, hogy elég neki néhány utalás? - A tájékoztatás csak parabola esetében mellőzhető, ha nem a történet, hanem a történet mögötti történet a fontos. De erről van-e itt szó?/

A szerző kitűnően mutatja be Babarczyt, egy Judás-példázattal. Erről kanyarodik a beszélgetés Jézusra, arra, hogy Jézus Pilátust és a főpapokat választotta öngyilkossága eszközéül, s általában a politikai gyilkosságokra, perekre, különös tekintettel az akasztásokra. Mikor a következőt olvasom: "Magunk között szólva 1849-ben is csak fajankóknak jutott eszébe, hogy magyar embereket, nemeseket és katonákat így magasztosítsanak fel. Az akasztott ember ugyanis messzire ellátszik és elveszi az emberek étvágyát. Márpedig hogyan kormányozható az olyan ország, ahol az emberek nem éremlyegve esznek?" - arra kell gondolnom, hogy ez mondható a színpadon és olvasható könyvben úgy, hogy utalás-számba menjen, hogy a történet mögött egy másik történet jelenlétét érezze az ember./ Magyarán szólva ebben a gondolatban benne lehet a Nagy Imre ügy. De a teljes igazság kedvéért meg kell mondani, hogy a "mögöttes történet" gyanuját nem annyira a színmű növelte, inkább Eörsi ismerete sugallja.

Ene kitérő után, térjünk vissza a színmű további ismertetésére.

Babarczy arra célozgat, hogy Széchenyi számára a legbölcsebb kiút, az öngyilkosság. A házkutatás ugyanis kényes helyzetet teremtett. "Ha excellenciád ártatlan volna - mondja Babarczy -, amit szívből óhajtanék, akkor az egész világ Őfelségén és kormányán fog nevetni, ami rémséges gondolat; ha viszont excellenciád áthágta a törvény határvonalát,

ami ugyancsak rémséges gondolat, akkor ez igazolná a közvélemény előtt a kormányt..." Széchenyi helyzete ebben a szituációban különösen kényes, hiszen: "bármit irt, gondolt, ugye, szive mélyén a mi államunk belső titkos tanácsosa maradt... Ha nem lesz per, annak örülhet a gyanúsított, de a titkos tanácsost nyilván aggodalom tölti el..." Széchenyi helyzetéhez hasonló a kormányé: "Ha ugyanis Excellenciád zárt intézetbe való, akkor a kormány sült bolond, hogy egy bolonddal hadakozik. Ha viszont nem hadakozik, s beszünteti az eljárást, akkor ezzel ország-világ előtt beismeri, ugye, hogy ártatlan embert vexált."

Széchenyi mintegy Babarczy gondolatmenetét követve, így elemzi helyzetét: "Ártatlan nem lehetek, mert akkor tárgyalásra kellene bocsájtani az ügyemet, ami politikailag lehetetlen. Ezért legjobb, ha bolondnak nyilvánítanak - ezt azonban nem tehetik, mert akkor nevetségessé válna a kormány, ami abszurdum ugyebár. De ha a kormány mégis vállalná ezt az abszurdumot, a mint a legkisebb rosszat, akkor csakugyan megbolondulnék, ami személyes szempontból zsenáns"... /Kényelmesebb már itt néhány következtetést szóvá tenni, mint a végén. Látjuk: lényeges mozzanatait tekintve megegyezik ez Lengyel-fejtegetésével s a történelmi tényekkel. Ám a konkrétumok kerülése, a beszélgetésnek az általánosság, a finom célzások szintjén tartása, bár irodalmilag nagyon hatásos - nem nagyon emlékszem ilyen színvonalu dráma-indításra az utóbbi évekből -, mégis zavaró: arra készíti az olvasót, vagy csak megengedi neki, hogy egy másik, bár ezzel semmiképpen nem paralell - de hát a nézők és az olvasók közt mindig is akadnak spontán és orientált Mórlickák - történetre, történetekre gondoljon. Belegyömöszölhető - nagyon erőltetetten - mint már említettem Nagy Imre, de gondolhatunk egy-két célzásnál Lukács Györgyre is. Pár huzás 3., 5., oldalán néhány valóságos történelmi tény megemlítése alapvetően változtatna pld.: utalhatna Babarczy, Albrecht főherceg, Magyarország kormányzója

1859. jan. 19-én báró Kempen rendőrminiszterhez írott levelére, Lobkowitz herceg, Alsó-Ausztria helytartója Albrecht és Kempen tervénél - ti.: Széchenyi bíróság elé állítását akarták - raffináltabb tervére, melyre a bevezetőben utaltam. Ezek a konkrétumok lehetetlenné tennék a másra gondolást, amit ha nem is az idézett passzusok, de a darab egésze - véleményem szerint - lehetetlenné tesz. /Széchenyi tisztában van vele, hogy: "Marad tehát az öngyilkk..." - Kimondja, amit Babarczy ki akart mondani vele. Ám Széchenyinek van egy feltétele: "Nekem jó üzlet a mártírium; mint mondta, a birodalomnak, sőt a magyarságnak is az. És ha töviskoszorúkat sebz meg, akik a fejemre kényszerítik? De áll az alku egy feltétellel. Megirtam a politikai végrendeletem a hazaiak számára. Önre biznám..."

Tul azon, hogy az egyébként is naiv dolog lenne, aligha bízható, hogy Széchenyi ne tudná Babarczyról, hogy a rendőrminiszterhez rohan vele, de ennél van egy fontosabb körülmény. Nincs tudomásom arról, hogy Széchenyi politikai végrendeletet írt volna. Ha Börsi a Disharmonie und Blindheit c. töredékre gondol - az nem politikai végrendelet! Tehát törölendő az anyagból, annál is inkább, mert a nyugatra kijuttatott Nagy Imre irások /vagy akár Lukács nyilatkozatok/ - bár semmilyen formában nem voltak politikai végrendeletek - a "vájtfülűek" számára analógiáknak kiálthatók /inkább sugdoshatók/ lehetnek/.

A következő jelenetben Kiss, a titkár, és Széchenyi van a színen. Kiss elujságolja neki, azt hallotta, Bécsben megkezdődtek a letartóztatások. Széchenyi átlát a szitán, rögtön megérti, hogy a hírt azért hitették el Kissel, hogy öngyilkosságát siettessék. Aztán mást gondol: "Különben a többiek letartóztatása nem is képtelenség. Addig provokálnak, amíg a nyakunkba nem hozzák megint a revolúciót. Borzalmas lesz. Aztán rendet teremtenek. Még borzalmasabb. Érdeemes ezt végigkinlódni, Kiss?" /Széchenyi politikájának sarkalatos ösztönére, a forradalomtól

való rettegésre utal ugyan, történelmileg azonban kétséges feltételezés. Ausztria nem igen volt abban az állapotban, hogy erre gondoljon./

A darab most fordul át abszurd komédiába, ugyanis a józan Széchenyi hirtelen bolonddá lesz, s képzeletének árnyalakjai, Bach miniszter s Ferenc József megjelennek a színen. Széchenyi velük társalog, de Kiss, aki nem látja őket, értetlenkedve hallgatja szavait. /Bach és FJ párbeszédével Eörsi a császárság politikai közállapotait jellemzi, melyek Bach bukása után is az ő szellemét őrzik./

Bach közben Széchenyiről is vet egy-két szót, megmagyarázva, hogy tragédiájának ő maga az oka: "Negyven éven át vallotta és hitte, hogy szűkebb hazájának felvirágzása a birodalom üdvétől függ és hogy felséged familiájának elkergetése összeomlásra vezet, olyan légüres térre Európa közepén, amely magába szippantja a cárt - annyira rettegett ettől, hogy még olyan bitorló és szipolyozó gyilkost is szolgált volna, mint felséged." /Pontos jellemzése Széchenyi politikai tragédiájának, ám Eörsi egy félmondattal tovább megy, ugyanis Széchenyi mindig Ausztria-Magyarország s nem az össz-Európa kategóriájában gondolkodott. Ezt továbbviszi egy tómondattal: mikor Széchenyi FJ-hez fordul, s tanácsolá neki, hogy "a birodalom szétbomlását csak úgy lehet megakadályozni...", a császár unottan félbeszakítja, s megkérdi Bachot, Széchenyire mutatva: "Hogy is hívják?" - ez nem FJ patriarchális, legalábbis az arisztokrácia és a császári ház kapcsolatában patriarchális császárságára, hanem egy modern, automatizált, sci-fibe való diktaturára lehet jellemző./A "birodalom üdvében" gondolkodás megint lehet Lukácsra utalás, de csak erőltetetten./

Az árnyak eltűnnek, s megjelenik a színen Goldberg doktor. Az ő és Széchenyi beszélgetése az örület és öngyilkosság körül forog, Eörsi jól és pontosan jellemzi Széchenyi ambivalens-idegállapotát, s betegségének tüneteit. A beszélgetés során a Széchenyi-probléma lényege újra

fénybe kerül.

Goldberg: Nem értem Excellenciádat. Állandóan az öngyilkosságról ábrándozik, de közben attól fél, hogy meggyilkolják...

Sz.: Mert minden visszájára fordult. Például: én, Gróf Széchenyi István, a dinasztia kipróbált hive és a revolúció ellensége Kossuthot és kompániáját mentegtem a dinasztíával szemben, amelyet förtelmesnek találok. Nem mulatságos?

Ebből a dilemmából nincs kiút. Különösen, hogy Görgei-né, majd Crescencia grófné megjelenésével az is kiderül, hogy a magánéletbe sincs visszaut, mert Sz. a nőket is csak eszköznek használta politikai szerepe betöltése érdekében, tehát e szerep csődjével az áldozatról is kiderül, hogy értelmetlen volt. Ám arra, hogy nyilatkozatot tegyen, miszerint visszavonul a politikától, nem hajlandó: "A dögtetemem maguknak nem elég. - mondja Goldbergnek. - Előbb még a morális hullámot felatnáknak fel hirlapi sakálakkal!" A morális öngyilkosságnak még a gondolatát is elutasítja, mert szerepéhez változatlanul ragaszkodik: "Mivel én tudtam volna egy harmadik oldalt, itt kell felfordulnom, a hibbantak között"...

A darab végén a "komoly" és az abszurd összefonódik, először Kecskeméthy, az íróból cenzorra züllött, tipikusan köpönyegforgató értelmiségi jelenik meg a színen, majd Falk Miksa. Kecskeméthy még egyszer beolvassza a grófnak: "A reformer mindenáron cselekedne, a gróf meg retteg a tettek következményeitől", s befejezésül kettjesben megkoronázzák a legnagyobb magyart. S a "Felső" jelenlétében elmondják azokat az elmentéteket, melyek Széchenyi politikáját harmadikutassá s eredménytelené tették. Pld.: "Sz. konzervatív politikus volt. - Sz. reformpolitikus volt. - Sz.-t a magyarok szentként tisztelik. - Sz. a teljes birodalom üdvét tartotta szem előtt."

Aztán eltűnnek, s Sz. hiába kiabál utánuk: "Tudom már mit akartam

mondani! Hé! Hallgassatok meg! Tudom már! Tudom!" Elmondani nem tudja, mert nincs kinek, s már a furulyájának sincs hangja.

A darab nemcsak Eörsinek legjobb darabja, de mai színműirodalmunkban is a legrangosabbak közé tartozik. A Széchenyi drámát hitelesen adja elő, pontosan érzékeltetve a harmadikutasság politikai-emberi tragédiáját, ám hogy ez a néző és olvasó számára teljesen világos legyen hiányzik valaki az árnyak közül: Kossuth vagy Petőfi. Ugyanis a harmadikutasság - különösen Széchenyi nagyszerű szintjén, eszméi és erkölcsé tisztasága szintjén - nemcsak a hatalomhoz fűződő kapcsolatból érthető meg, talán még inkább: a forradalomhoz való viszonyából. A dráma akkor lenne teljes: ha Bach és FJ árnya mellett a forradalom jelképeként megjelenne a színen Kossuth vagy Petőfi árnyalakja is, akkor lenne igazán érthető, ki és mi között nem tudott ő választani. Ha itt hangzana el a Pest vármegye 1840. nov. 18-i közgyűlésén kimondott kossuthi jellemzés: "a legnagyobb magyar". /Hiszen ez a tragédia invocációja: Széchenyi sápadtan lépett oda Kossuthhoz, és azt mondta neki: "Miért emel olyan magasra, ahol nem tarthatom fenn magam?" - Egykoru feljegyzések szerint azonban szavait elnyelte a tapsvihár, a vívatozás, tán Kossuth sem hallotta meg... /A darab egyértelmű értelmezése érdekében a jelzett passzusokat kihuznám, s beiktatnék néhány történelmileg konkrét eseményt; mindegyik a darab megcsonkítása nélkül megoldható, s zökkenéstelenül iktatható be a párbeszédbe.

Összegezve: véleményem szerint a darab nem csak bemutatható, hanem bemutatandó. De színpadra vitelnél okos és határozott dramaturgiai; könyvben megjelentetésnél k szerkesztői beavatkozás szükséges. Mennyiségre nem sok munkát, de mérlegelő megfontolást igényel; teljesen kiiktatható belőle - Eörsi szándékától függetlenül - minden áthallás. Jó, színvonalas darabot nyerhetünk.

/Kardos György/